

Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылу үдерісі және тарихи салдары

ЖАРИЯЛАНДЫ
25.04.2026СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188375/>

Бекболат Ақторғын Рысбекқызы

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
Тарих факультетінің 3-курс студенті

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылу үдерісі, оның негізгі кезеңдері мен тарихи ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында 1731 жылы Кіші жүздің Ресей бодандығын қабылдауынан бастап, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы хандық биліктің жойылуына дейінгі оқиғалар қамтылады. Сонымен қатар Орта жүздің Ресей ықпалына енуі, Абылай ханның сыртқы саясаты, патша үкіметінің отарлық реформалары және олардың қазақ қоғамына тигізген әсері талданады.

Мақалада Ресей империясының жүргізген әкімшілік өзгерістері, дәстүрлі басқару жүйесінің әлсіреуі, әлеуметтік құрылымның өзгеруі және халық наразылығының күшеюі сияқты маңызды мәселелер қарастырылады. Сонымен бірге бұл үдерістің екіжақты сипаты, яғни бір жағынан саяси тәуелділік пен отарлық езгінің күшеюі, екінші жағынан жаңа экономикалық және мәдени өзгерістердің пайда болуы көрсетіледі.

Зерттеу нәтижесінде Қазақстанның Ресей империясына қосылуы ұзаққа созылған, күрделі әрі қарама-қайшылыққа толы тарихи процесс екендігі анықталады. Бұл кезең қазақ қоғамының кейінгі дамуына елеулі ықпал етіп, елдің саяси, әлеуметтік және мәдени өмірінде терең өзгерістерге алып келгені айқындалады.

КІРІСПЕ

Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылу үдерісі және оның тарихи салдары

Қазақстан тарихындағы аса маңызды әрі күрделі кезеңдердің бірі – қазақ жерінің Ресей империясының құрамына қосылуы. Бұл үдеріс қысқа уақыт ішінде емес, бірнеше ондаған жылдарға созылып, XVIII ғасырдың басынан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін жалғасты. Осы кезеңде қазақ қоғамында түбегейлі саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер орын алды. Сондықтан бұл мәселені жан-жақты әрі терең қарастыру тарихи тұрғыдан аса маңызды.

XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығы ішкі саяси бытыраңқылық пен сыртқы қауіп-қатерлерге тап болды. Әсіресе жоңғар шапқыншылығы қазақ халқы үшін аса ауыр сынақ болды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасы халықтың жағдайын күрт нашарлатып, елдің тұтастығына қауіп төндірді. Осындай қиын жағдайда қазақ билеушілері сыртқы саяси қолдау іздеуге мәжбүр болды. Кіші жүздің ханы Әбілқайыр Ресеймен байланыс орнату арқылы жоңғарларға қарсы әскери көмек алуды және өз билігін нығайтуды көздеді.

Кіші жүздің Ресей бодандығын қабылдауы

1731 жылы Әбілқайыр ханның Ресей патшайымы Анна Иоанновнаға ант беруі қазақ жерінің Ресей империясына қосылу үдерісінің басталуына негіз болды. Бұл оқиға сырттай қарағанда қазақ елінің толық бағынуы сияқты көрінгенімен, шын мәнінде сол кезеңдегі күрделі саяси жағдайдың нәтижесі еді. Әбілқайыр хан үшін бұл қадам ең алдымен жоңғар шапқыншылығынан қорғану, ішкі алауыздықты азайту және өзінің саяси беделін күшейту мақсатында жасалды. Сондықтан алғашқы кезеңде бұл бодандық формалды сипатта болып, қазақ билеушілері ішкі істерде дербестігін сақтауға тырысты. Қазақ хандары мен сұлтандары Ресеймен қатынасты өз мүддесіне пайдаланып, толық тәуелділікке түспеуге күш салды.

Уақыт өте келе Орта жүз де Ресей ықпалына тартыла бастады. XVIII ғасырдың ортасында Абылай ханның тұсында қазақ даласының сыртқы саясаты күрделене түсті. Абылай хан өз дәуірінің аса көреген саясаткері ретінде Ресей мен Қытай сияқты ірі мемлекеттердің арасында тепе-тең саясат ұстанды. Ол бір жағынан Ресеймен дипломатиялық қатынастарды нығайтса, екінші жағынан Қытаймен де байланыс орнатып, қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалуға тырысты. Мұндай саясат қазақ мемлекетінің белгілі бір деңгейде тәуелсіздігін сақтауға мүмкіндік берді. Алайда Ресей империясы қазақ даласына қатысты ұзақ мерзімді жоспарларын жүзеге асырудан бас тартқан жоқ, керісінше өзінің ықпалын біртіндеп күшейте берді.

Орта және Кіші жүзде хандық биліктің жойылуы

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басына қарай Ресей империясының Қазақстанға қатысты саясаты түбегейлі өзгеріп, ол ашық отарлау бағытына көшті. Ендігі мақсат тек одақтас болу емес, қазақ жерін толық саяси және әкімшілік тұрғыдан бағындыру болды. Осы мақсатта 1822 жылы «Сібір қырғыздары туралы жарғы»

қабылданып, Орта жүздегі хандық билік жойылды. Бұл реформаны белгілі мемлекет қайраткері М.М. Сперанский дайындап, енгізген болатын. Жарғы бойынша қазақ жері округтерге бөлініп, оларды аға сұлтандар басқарды, бірақ олардың барлығы Ресей әкімшілігіне тәуелді болды. Бұл жүйе арқылы патша үкіметі жергілікті басқаруды толық бақылауға алды.

1824 жылы Кіші жүзде де хандық билік жойылып, дәстүрлі мемлекеттік құрылым толықтай күйреді. Қазақ қоғамындағы ғасырлар бойы қалыптасқан хандық басқару жүйесінің жойылуы халықтың саяси өміріне үлкен соққы болды. Бұрын ел тағдырын шешуде маңызды рөл атқарған хандық институттың орнына сырттан тағайындалатын әкімшілік жүйе келді. Бұл өзгерістер қазақтардың өзін-өзі басқару мүмкіндігін шектеп, отарлық тәуелділікті күшейтті.

Сонымен қатар бұл реформалар қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына да әсер етті. Аға сұлтандар мен болыс басқарушылар жаңа әкімшілік жүйенің тірегіне айналып, кей жағдайда халық мүддесінен гөрі патша үкіметінің талаптарын орындауға мәжбүр болды. Нәтижесінде халық пен билік арасындағы алшақтық күшейді. Бұл жағдай қазақ даласында наразылықтың артуына және түрлі қарсылық қозғалыстарының пайда болуына алып келді.

Ресей империясы қазақ жерін әскери тұрғыдан да бекіте түсті. Шекаралық шептер күшейтіліп, жаңа бекіністер салынды. Бұл бекіністер арқылы патша үкіметі тек қорғаныс емес, сонымен қатар бақылау және қысым жасау құралын да жүзеге асырды. Қазақтардың еркін көшіп-қонуына шектеулер қойылып, олардың дәстүрлі шаруашылық жүйесіне нұқсан келтірілді. Осылайша 1731 жылдан басталған Ресейге қосылу үдерісі уақыт өте келе өзінің бастапқы «одақтастық» сипатын жоғалтып, толыққанды отарлау саясатына ұласты. Бұл өзгерістер қазақ қоғамының саяси дербестігін әлсіретіп қана қоймай, оның әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуына да үлкен ықпал етті. Қазақ халқы үшін бұл кезең күрделі сынақтарға толы болып, тәуелсіздік үшін күрестің жаңа кезеңін қалыптастырды.

Ресей империясы қазақ даласында әскери бекіністер мен шептер сала бастады. Орынбор, Омбы, Семей, Өскемен сияқты бекіністер стратегиялық маңызға ие болды. Бұл бекіністер тек әскери ғана емес, сонымен қатар әкімшілік және сауда орталықтарына айналды. Ресей қазақ жерін экономикалық тұрғыдан да игере бастады. Сауда қатынастары кеңейіп, жәрмеңкелер пайда болды. Қазақтар біртіндеп нарықтық қатынастарға тартыла бастады.

Алайда бұл өзгерістер қазақ халқы үшін ауыр зардаптарға да әкелді. Ең басты мәселе – жер мәселесі болды. Ресейден қоныс аударған шаруалар қазақтың шұрайлы жерлеріне орналастырылды. Нәтижесінде қазақтардың дәстүрлі көшпелі шаруашылығы бұзылып, жайылымдық жерлер тарылды. Бұл әлеуметтік қайшылықтарды күшейтті.

Отарлық қысымның күшеюі қазақ халқының қарсылығын туғызды. XVIII–XIX ғасырларда көптеген ұлт-азаттық көтерілістер болды. Сырым Датұлы бастаған көтеріліс (1783–1797 жж.), Исатай мен Махамбет көтерілісі (1836–1838 жж.), Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс (1837–1847 жж.) – осының айқын дәлелі. Бұл көтерілістердің негізгі мақсаты – жерді сақтау, дәстүрлі басқару жүйесін қорғау және отаршылдық езгіге қарсы тұру болды. Әсіресе Кенесары Қасымұлы көтерілісі бүкіл Қазақстанды қамтыған ең ірі қозғалыс ретінде тарихта қалды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясы Қазақстан аумағында әкімшілік реформаларды одан әрі тереңдетіп, отарлық басқару жүйесін толық орнықтыруға бағытталған нақты шараларды жүзеге асырды. 1867–1868 жылдары қабылданған реформалар осы саясаттың айқын көрінісі болды. Аталған реформаларға сәйкес Қазақстан аумағы Түркістан және Дала генерал-губернаторлықтарына бөлініп, әрбір аймақ әскери әрі азаматтық билікті қатар жүргізетін генерал-губернаторлардың қарауына өтті. Бұл басқару жүйесі орталық биліктің жергілікті аймақтарға бақылауын күшейтіп, қазақ даласын толықтай империялық әкімшілік құрылымға енгізуге мүмкіндік берді.

Жаңа әкімшілік бөлініс бойынша облыстар уездерге, уездер болыстарға, ал болыстар ауылдарға бөлінді. Әр деңгейде билік жүргізетін тұлғалар патша үкіметінің бақылауында болды. Болыстар мен ауыл старшындары сайланғанымен, олардың қызметі патша әкімшілігі тарапынан қатаң қадағаланды. Осылайша бұрынғы дәстүрлі хандық басқару жүйесі толығымен жойылып, оның орнына Ресейдің бюрократиялық басқару аппараты енгізілді. Бұл өзгерістер қазақ қоғамының саяси дербестігін әлсіретіп, оны толықтай отарлық жүйеге тәуелді етті.

Сонымен қатар реформалар аясында салық жүйесі де енгізіліп, халықтан түрлі алым-салықтар жинала бастады. Әсіресе «шаңырақ салығы» сияқты міндетті төлемдер қазақ шаруаларына ауыр салмақ түсірді. Бұрын еркін көшіп-қонып жүрген қазақтар енді белгілі бір әкімшілік аумаққа бекітіліп, экономикалық тұрғыдан тәуелділікке ұшырады. Жер мәселесі де күрделене түсті: патша үкіметі қазақ жерін мемлекеттік меншік деп жариялап, орыс шаруаларын жаппай қоныстандыру саясатын жүргізді. Соның салдарынан қазақтар шұрайлы жерлерінен айырылып, шөлейт аймақтарға ығыстырылды.

Әлеуметтік өзгерістер және халықтың наразылығы

Бұл жағдайлар қазақ қоғамында әлеуметтік жіктелуді күшейтті. Байлар мен кедейлер арасындағы айырмашылық ұлғайып, дәстүрлі қоғам құрылымы өзгеріске ұшырады. Сонымен бірге отарлық басқару жүйесі халықтың тұрмыс-тіршілігіне ғана емес, оның рухани өміріне де әсер етті. Қазақтардың құқықтық жағдайы шектеліп, олар өз жерінде екінші дәрежелі халыққа айнала бастады.

Дегенмен, Ресей ықпалының нәтижесінде қазақ қоғамында кейбір оң өзгерістер де орын алды. Атап айтқанда, білім беру саласында жаңа үрдістер қалыптаса бастады. Қазақ даласында орыс-қазақ мектептері ашылып, зайырлы білім беру жүйесінің негізі қаланды. Бұл мектептерде балалар тек діни біліммен шектелмей, математика, география, тарих сияқты пәндерді оқи бастады. Нәтижесінде қазақ жастарының дүниетанымы кеңейіп, жаңа көзқарастар қалыптасты.

Осы кезеңде қазақ қоғамында ағартушылық қозғалыс ерекше қарқын алды. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы сияқты көрнекті тұлғалар халықты білімге, ғылымға және мәдениетке шақырды. Олар өз еңбектерінде надандық пен артта қалушылықты сынап, прогреске ұмтылудың маңызын түсіндірді. Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларына арналған алғашқы мектептер ашып, оқулықтар жазды, ал Абай Құнанбайұлы өз шығармалары арқылы адамгершілік, білім және еңбек құндылықтарын насихаттады. Шоқан Уәлиханов болса, ғылым саласында еңбек етіп, қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеді.

Сонымен қатар Ресеймен байланыс орнауы сауда-саттықтың дамуына да әсер етті. Қазақстан аумағында жәрмеңкелер көбейіп, ішкі және сыртқы сауда жанданды. Қазақтар біртіндеп ақша-тауар қатынастарына тартыла бастады. Кейбір аймақтарда өндіріс орындары ашылып, экономикалық өмірде жаңа өзгерістер байқалды. Теміржолдардың салынуы да сауда мен көлік қатынасының дамуына ықпал етті.

Алайда бұл өзгерістердің барлығы біржақты оң сипатта болған жоқ. Экономикалық даму көбіне Ресей империясының мүддесіне бағытталды, ал қазақ халқы шикізат көзі ретінде пайдаланылды. Сондықтан бұл кезеңді бағалағанда оның екі жақты сипатын ескеру қажет: бір жағынан жаңару мен даму элементтері байқалса, екінші жағынан отарлық езгі мен тәуелділік күшейді.

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформалар Қазақстанды Ресей империясының толыққанды отарына айналдыру үдерісін аяқтады деуге болады. Бұл өзгерістер қазақ қоғамының барлық саласына әсер етіп, оның тарихи дамуына ұзақ мерзімді ықпал етті.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстан Ресейдің шикізат көзіне айналды. Мал шаруашылығы мен табиғи ресурстар империя мүддесіне пайдаланылды. Теміржолдар салынып, өндіріс орындары ашылды. Бұл бір жағынан экономиканың дамуына әсер етсе, екінші жағынан отарлық тәуелділікті күшейтті.

Қорытындылай келе, Қазақстанның Ресей империясының құрамына қосылуы – тарихи тұрғыдан күрделі әрі қайшылықты үдеріс болды. Бұл процесс қазақ халқының тағдырына үлкен өзгерістер әкелді. Бір жағынан, саяси тұрақтылық пен экономикалық байланыстар нығайса, екінші жағынан, ұлттық тәуелсіздік шектеліп, отарлық езгі күшейді. Қазақ халқы осы кезеңде өзінің жерін, мәдениетін және тәуелсіздігін сақтап

қалу үшін күресті. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін бұл тарихи кезеңді білу – өткенді түсіну және болашақты бағамдау үшін аса маңызды.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.